

Michał Maciejewski*

Kraków

Funkcjonowanie systemu *indirect rule* na terenie kolonialnej Nigerii w świetle obecnych badań

Abstract

The article reviews key literature on Nigerian colonial history, particularly the works of prominent Nigerian scholars such as Adiele Afigbo and Toyin Falola. It delves into the complexities of indirect rule, including its contradictions and impact on the modernization process in southern Nigeria. It also discusses the ways in which British authorities manipulated traditional power structures, creating a new elite and reinforcing social hierarchies, while often undermining indigenous institutions. The study highlights the historical context and the significant influence of British colonialism on the political, social, and economic fabric of Nigerian society. It focuses on the different manifestations of indirect rule in various regions, notably among the Hausa in the north, the Yoruba in the southwest, and the Igbo in the southeast, demonstrating how it contributed to deepening ethnic, cultural, and social divisions in the country.

Keywords: Nigeria, Yoruba, Hausa, Igbo, indirect rule, colonialism

Słowa kluczowe: Nigeria, Joruba, Hausa, Igbo, rządy pośrednie, kolonializm

Wstęp

Kolonizacja Nigerii przez Wielką Brytanię sięga swoimi korzeniami do XIX w., a jej konsekwencje widoczne są do dzisiaj. Był to proces, który nie tylko doprowadził do ustanowienia europejskiej władzy nad tym regionem zachodniej Afryki, lecz także miał kolosalne znaczenie dla miejscowych procesów państwowotwórczych oraz gwałtownych przemian społecznych. Wydaje się, że stwierdzenie, iż Nigeria jako państwo jest dzieckiem kolonizacji, nie jest nadużyciem. Zainicjowana zewnętrznie przyspieszona modernizacja, przede wszystkim w znaczeniu politycznym, ale także gospodarczym, przybrała tam

* Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie; e-mail: maciejewski.michal@doktorant.uken.krakow.pl; ORCID: 0000-0001-8564-219X.

formę ścierania się wielu odmiennych kultur. Zbyt dużym uproszczeniem byłoby uznanie, iż u podstaw konfliktów społecznych leżała tylko wymuszona integracja pomiędzy różnymi grupami etnicznymi. Równie znaczące były: ingerencja administracji brytyjskiej w tradycyjne struktury społeczne, polityczne i kulturowe, przeprowadzona w celu łatwiejszego i skuteczniejszego zarządzania kolonią, oraz generowanie nowej klasy wykształconych urzędników, tzw. *verandah boys*.

Niniejszy tekst ma charakter w głównej mierze historiograficzny: przybliża polskiemu czytelnikowi obecny stan badań nad tytułowym zagadnieniem. Ramy chronologiczne artykułu obejmują drugą połowę XIX w. i pierwsze dekady XX w. Taka cezura czasowa uzasadniona jest koniecznością dokładniejszego przedstawienia istotnych czynników prekolonialnych mających swoje dalekosiężne konsekwencje w procesie powstawania Kolonii i Protektoratu Nigerii oraz początkach funkcjonowania systemu rządów pośrednich. Ponadto należy zaznaczyć, że zakres tematyczny obejmuje zagadnienia przynależące raczej do historii społecznej i ekonomicznej niż tylko klasycznie rozumiana historia polityczna. Celem artykułu jest zatem naświetlenie różnych płaszczyzn życia społeczno-gospodarczego Nigerii, których dotykała brytyjska polityka kolonialna. Podkreślam przede wszystkim wewnętrzne zaprzeczenia *indirect rule*, praktykowanej w swojej klasycznej formie na północy kraju, zmagającej się ze zjawiskiem westernizacji na południowym zachodzie, a także uzurpujającej polityczną legitymację na południowym wschodzie w postaci systemu wodzów mandatowych.

Przegląd kluczowej literatury przedmiotu

Badania nad historią kolonializmu w Nigerii są dosyć bogate i sięgają lat sześćdziesiątych ubiegłego wieku, kiedy to na fali zyskanej niepodległości nigeryjscy naukowcy zaczęli mierzyć się z historią okresu kolonialnego. Miano klasycznych zyskały prace autorstwa Adiele Eberechukwu Afigbo. Jego książka *The Warrant Chiefs: Indirect Rule in Southeastern Nigeria 1891–1929*¹ stanowi jedną z najważniejszych analiz relacji pomiędzy władzami kolonialnymi a ludnością Igbo. Ponadto liczne artykuły tego autora poświęcone historii wschodniej Nigerii stanowią wartościowe studium na temat realiów funkcjonowania rządów pośrednich. W pracach Afigbo widoczne są cechy charakterystyczne dla ibadańskiej szkoły historycznej, czyli jawny nigeryjski nacjonalizm i nastawienie na budowanie nigeryjskiej tożsamości poprzez pozytywne przedstawianie historii przedkolonialnej. Nie oznacza to jednak, iż są to pozycje, w których ideologia bierze górę nad warsztatem naukowym.

Innym istotnym badaczem wpisującym się do pewnego stopnia w tradycje szkoły ibadańskiej jest Toyin Falola. W jego niezwykle bogatym dorobku warto wyróżnić pozycje skupiające się nie tyle na klasycznej historii politycz-

¹ A.E. Afigbo, *The Warrant Chiefs: Indirect Rule in Southeastern Nigeria 1891–1929*, Longman, London 1972.

nej (choć i tych nie brakuje), ile na pogłębionych analizach poszczególnych elementów nigeryjskiej rzeczywistości w XIX i XX w. Do takich właśnie prac należy zaliczyć *Colonialism and Violence in Nigeria*², w której autor analizuje przemoc jako zjawisko w sposób trwały połączone z kolonializmem. Falola dochodzi do bardzo ciekawej konstatacji, że przemoc w procesie kolonizacji nie ogranicza się jedynie do płaszczyzny kolonizator–kolonizowany, ale rozprzestrzenia się również na sfery wewnętrzne życia społecznego ludności rdzennej.

W kontekście funkcjonowania kolonialnej administracji oraz jej relacji z tradycyjnymi instytucjami politycznymi należy wymienić prace Olufemi Vaughana. Jego badania nad relacjami państwo–społeczeństwo i legitymizacją polityczną w Nigerii dostarczają kompleksowej analizy procesu państwowo-twórczego w realiach kolonialnych. Monografia tego badacza *Nigerian Chiefs: Traditional Power in Modern Politics, 1890s–1990s*³ poświęcona jest tematowi ściśle związanemu z podziałami społecznymi w Nigerii. Vaughan wyraźnie zaznacza, że to właśnie źle przeprowadzone transfery władzy pomiędzy instytucjami kolonialnymi a tradycyjnymi były jednym z głównych źródeł podziałów wśród poszczególnych grup etnicznych.

Pozycją stanowiącą zręczną syntezę historii Nigerii w XX w. jest relatywnie nowa książka *Nigeria: A New History of a Turbulent Century*⁴ autorstwa Richarda Bourne'a. Badacz przedstawia w niej proces kolonizacji, powstanie i ewolucję państwa pod rządami brytyjskimi oraz drogę do niepodległości, zwracając uwagę na długofalowe skutki kolonializmu obecne jeszcze w 2014 r., na którym kończy się książka. Inną wartą uwagi syntezą jest *A History of Nigeria*⁵ autorstwa wcześniej wspomnianego Toyina Faloli oraz Matthew M. Heatona.

Próby oceny wpływu brytyjskiego kolonializmu na procesy państwowo-twórcze zostały podjęte przez polskich autorów już w latach sześćdziesiątych⁶. Mimo zmian paradygmatów w nauce podstawowe rozpoznania dotyczące heterogeniczności nigeryjskiego społeczeństwa pozostały aktualne. Pogłębionej analizy wpływu brytyjskiego kolonializmu na społeczeństwa afrykańskie podjęła się Jadwiga Kiwerska w swojej monografii *Rozpad imperium brytyjskiego w Afryce*⁷, w której wiele miejsca poświęcono funkcjonowaniu systemu rządów pośrednich. Należy również wyróżnić prace dotyczące działalności naszych rodaków w tym regionie Afryki. Starania Towarzystwa Przyjaźni Polsko-

² T. Falola, *Colonialism and Violence in Nigeria*, Indiana University Press, Bloomington 2009.

³ O. Vaughan, *Nigerian Chiefs: Traditional Power in Modern Politics, 1890s–1990s*, University of Rochester Press, Rochester 2006.

⁴ R. Bourne, *Nigeria: A New History of a Turbulent Century*, Zed Books, London 2015.

⁵ T. Falola, M.M. Heaton, *A History of Nigeria*, Cambridge University Press, Cambridge 2008.

⁶ H. Kozłowska, *Upadek Federalnej Republiki Nigerii w świetle jej stosunków ekonomicznych i ruchów społeczno-politycznych*, „Przegląd Socjologiczny” 1967, nr 21, s. 249–280.

⁷ J. Kiwerska, *Rozpad imperium brytyjskiego w Afryce*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1989, s. 19–46.

-Nigeryjskiej zaowocowały powstaniem czterech tomów publikacji *Polacy w Nigerii* poświęconych relacjom Polski i Nigerii⁸. Obok tekstów dotyczących kwestii współczesnych w tych tomach odnajdujemy również rozdziały opisujące aktywność Polaków w Nigerii z perspektywy historycznej⁹. Tym tropem badawczym podążył Jacek Knopek, który w swoich artykułach: *Spółeczności polskie i polonijne w Afryce Zachodniej* oraz *Z dziejów kontaktów Polski i Polaków z Afryką Zachodnią*¹⁰, zbadał działalność naszych rodaków m.in. na terenie Nigerii. Polscy historycy wnieśli również wkład w badania nad procesem dekolonizacji Afryki i konsekwencjami tego procesu dla imperiów kolonialnych. Na tym polu należy wyróżnić pracę Adama Kosidły *Dekolonizacja Afryki. Kryzys formalnego Imperium Wielkiej Brytanii (1939–1951)*¹¹. Innym autorem, którego badania obejmują analizę kolonializmu w szerszym kontekście geopolitycznym, jest Witold Mazurczak. Jego monografia *Kolonializm i wojna. Brytyjskie imperium kolonialne w czasie II wojny światowej*¹² przedstawia wpływ, jaki globalny konflikt wywarł na procesy dekolonizacyjne.

Istotne czynniki prekolonialne

Kolonialna historia terenów tworzących współczesną Nigerię jest ściśle powiązana z uwarunkowaniami ekonomicznymi, zarówno lokalnymi, jak i globalnymi. Jednym z pierwszych chronologicznie czynników, który położył podwaliny pod późniejszy proces kolonizacji, był rozwój transatlantyckiego handlu niewolnikami. Jego długofalowe konsekwencje przyczyniły się do zakorzenienia i stopniowego poszerzania się europejskich wpływów w tym rejonie Afryki oraz do coraz większej polaryzacji i antagonizacji wśród lokalnych grup etnicznych i poszczególnych plemion wchodzących w ich skład. Za jego sprawą wytworzyła się nowa, silna linia podziału redukująca ludzi znajdujących się poza najbliższą wspólnotą do roli potencjalnego towaru. Oczywiście handel niewolnikami był obecny na terenie Afryki Subsaharyjskiej na długo przed pojawieniem się jego transatlantyckiej wersji. Charakterystyczną formą zależności dla zamieszkującej południowo-zachodnią część współczesnej Nigerii grupy Joruba był system *iwofa*. W ramach tego modelu pożyczkobiorca oddawał młodą osobę zwaną właśnie *iwofa*, aby pracowała dla wierzyciela

⁸ *Polacy w Nigerii*, t. 1, red. J. Machowski, Z. Łazowski, W. Kozak, Dialog, Warszawa 1997; *Polacy w Nigerii*, t. 2: *Wspomnienia*, red. Z. Łazowski, Dialog, Warszawa 1998; *Polacy w Nigerii*, t. 3: *Budowniczości*, red. Z. Łazowski, J. Wójcik, Dialog, Warszawa 2000; *Polacy w Nigerii*, t. 4: *Polacy w krajach Afryki Zachodniej*, red. Z. Łazowski, S. Łazowska, Dialog, Warszawa 2000.

⁹ A. Ginalska, *Polsko-nigeryjskie kontakty w czasach przedkolonialnych i w okresie kolonialnym (do 1945 roku)*, [w:] *Polacy w Nigerii*, t. 1..., s. 17.

¹⁰ J. Knopek, *Spółeczności polskie i polonijne w Afryce Zachodniej*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2021, nr 1(179), s. 83–100; idem, *Z dziejów kontaktów Polski i Polaków z Afryką Zachodnią*, [w:] *Polacy w Nigerii*..., t. 4, s. 83–93.

¹¹ A. Kosidło, *Dekolonizacja Afryki. Kryzys formalnego Imperium Wielkiej Brytanii (1939–1951)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1997.

¹² W. Mazurczak, *Kolonializm i wojna. Brytyjskie imperium kolonialne w czasie II wojny światowej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1999.

do czasu spłaty długu. Wierzyciele byli jednak powstrzymywani przez przepisy, prawo i regulacje przed maltretowaniem swoich *iwofa* lub poddawaniem ich intensywnemu wyzyskowi¹³. Oprócz tego charakterystycznego dla grupy Joruba rodzaju zależności istniało również niewolnictwo dużo bardziej zbliżone do tego znanego choćby ze starożytnego Rzymu. Kluczową różnicę w przypadku transatlantyckiego handlu niewolnikami stanowiła jego masowość oraz fakt, że niewolnicy byli transportowani na zupełnie inny kontynent, poza znane im środowisko¹⁴. Według niektórych szacunków tereny dzisiejszej Nigerii były drugimi najbardziej eksploatowanymi źródłami żywego towaru zaraz po Angoli. Analiza rejestrów pokładowych oraz danych dotyczących handlu transsaharyjskiego pozwala określić liczbę niewolników wywiezionych z terenów Nigerii w okresie pomiędzy rokiem 1400 a 1900 na ponad 2 mln¹⁵. Inną zasadniczą różnicą między niewolnictwem europejskim a afrykańskim była sama pozycja osoby zniewolonej w społeczeństwie. We wspomnieniach Olaudah Equiano, znanego również jako Gustavus Vassa, odnajdujemy porównanie losu niewolników żyjących wśród ludu Ibo z tymi, którzy zostali sprzedani do Indii Zachodnich. Według Equiano niewolnicy służący Ibo byli traktowani dużo bardziej humanitarnie, co przejawiało się w tym, że pracowali nie więcej niż inni członkowie społeczności, a ich jedzenie oraz ubiór nie różniły się zbytnio od tych przysługujących ludziom wolnym¹⁶.

Pojawienie się atlantyckiego handlu niewolnikami doprowadziło do tego, że struktury władzy w Afryce Zachodniej, relacje gospodarcze i wzorce kulturowe zostały radykalnie zmienione. Europejscy kupcy zatrudniali lokalnych pośredników, zwłaszcza wśród ludów Ayo, Oyo i Hausa, aby ci dostarczali afrykańskich niewolników, co było impulsem do wywoływania wewnętrznych wojen, skierowanych na pozyskiwanie jeńców. Niezwykle istotny transsaharyjski szlak handlowy stał się miejscem najazdów, co zakłócało tym samym wielowiekowe wzorce handlowe. Ponadto wzmożona aktywność militarna powodowana chęcią zysku sprzyjała rozwarstwieniu, prowadząc tym samym do pojawiania się nowych watażków, którzy stanowili kolejny czynnik destabilizujący region.

Bardzo istotnym zagadnieniem z perspektywy historycznego rozwoju Nigerii jest geografia handlu niewolnikami. Najbardziej znanymi regionami służącymi kupcom za punkty wymiany były dwie zatoki: Beninu i Bonny (Biafra). Ich lokalizacja miała bezpośredni wpływ na strukturę demograficzną niewolników. Znaczny procent spośród nich stanowili przedstawiciele grup Igbo i Joruba. Nie oznacza to jednak, że w regionach oddalonych bardziej na północ od wybrzeża zjawisko handlu niewolnikami nie było istotne. Północna Nigeria przez długi

¹³ T. Falola, A. Adebayo, *Culture, Politics, and Money among the Yoruba*, Routledge, New York 1999, s. 14.

¹⁴ O. Equiano, *The Interesting Narrative of the Life of Olaudah Equiano*, Dodo Press, Moscow 2007, s. 16–30.

¹⁵ N. Nunn, *The Long-Term Effects of Africa's Slave Trades*, „The Quarterly Journal of Economics” 2008, vol. 123, no. 1, s. 152.

¹⁶ O. Equiano, *The Interesting Narrative...*, s. 9.

czas była źródłem niewolników w handlu transsaharyjskim do Afryki Północnej i na Bliski Wschód. Niewolnictwo okazało się również kluczowym problemem dla wczesnych brytyjskich administratorów kolonialnych pojawiających się na tych terenach na przełomie XIX i XX w., którym przypisano zasługę wykorzenienia niewolnictwa w północnej Nigerii. W rzeczywistości jednak nie byli oni w stanie tego zrobić ze względu na sprzeciw miejscowych elit, których współpraca i przyzwolenie na brytyjskie rządy były często uwarunkowane ich akceptacją dla lokalnych instytucji takich jak niewolnictwo¹⁷.

Powyższy skrócony rys historyczny pozwala lepiej zrozumieć, dlaczego to właśnie regiony stanowiące wcześniejsze centrum handlu niewolnikami stały się w XIX w. przyczółkiem do ekspansji brytyjskich wpływów. W dłuższej perspektywie będzie to miało bezpośredni wpływ na funkcjonowanie wszystkich grup etnicznych w systemie kolonialnym oraz relatywnie większy stopień westernizacji tych z nich, które zamieszkiwały w pobliżu wybrzeża Oceanu Atlantyckiego. Poza tym należy uwzględnić wpływ warunków naturalnych panujących w interiorze na ograniczenie europejskiej ekspansji kolonialnej. Wyprawy podejmowane w celu eksploracji nurtu Nigru musiały mierzyć się z ogromnym zagrożeniem w postaci chorób i zaraz. W ekspedycjach odbywających się w pierwszej połowie XIX w. panowała bardzo wysoka śmiertelność głównie ze względu na brak chininy i odpowiedniego personelu medycznego¹⁸. To właśnie wyżej wymienione czynniki decydowały o szybszym rozwoju procesu kolonizacji w rejonie przybrzeżnym.

Jednym z najlepszych przykładów europejskich wpływów na południowym zachodzie Nigerii jest historia miasta Lagos¹⁹. Wyspa, od której miasto wzięło swoją nazwę²⁰, stała się jednym z portugalskich centrów transatlantyckiego handlu niewolnikami i utrzymywała tę pozycję do czasu, kiedy Brytyjczycy przejęli nad nią kontrolę w 1861 r., czyniąc z wyspy i miasta swoją kolonię. Druga połowa XIX w. była okresem, w którym rozpoczął się proces urbanizacji na południowym zachodzie Nigerii, jednak należy zauważyć, że niektórzy badacze przypisywali ludności z grupy Joruba tradycyjne tendencje do osiedlania się w miastach, nazywając ją najbardziej zurbanizowaną ludnością Afryki²¹. Fakt, że tamtejsza ludność miała bezpośredni kontakt z Europejczykami przez tak długi czas oraz znalazła się w bezpośrednim zasięgu oddziaływania rodzącego się ważnego ośrodka administracyjnego i kulturowego, nie pozostawał bez wpływu na przemiany kulturowe i ekonomiczne oraz adaptacje

¹⁷ W. Khan, *The Atlantic Slave Trade and Its Lasting Impact*, [w:] *The Oxford Handbook of Nigerian Politics*, eds. C. Levan, P. Ukata, Oxford University Press, Oxford 2018, s. 62–63.

¹⁸ T. Gale, *Hygeia and Empire: The Impact of Disease on the Coming of Colonial Rule in British West Africa*, „*Transafrican Journal of History*” 1982, vol. 11, s. 81.

¹⁹ P.L. Wilczyński, *Zróżnicowanie etniczno-religijne w Nigerii*, „*Przegląd Geopolityczny*” 2019, nr 29, s. 70.

²⁰ Do XV w. wyspa była zasiedlona przez rybaków należących do grupy etnicznej Joruba, którzy nazywali ją Oko.

²¹ W. Bascom, *Some Aspects of Yoruba Urbanism*, „*American Anthropologist*” 1962, vol. 64, no. 4, s. 699.

nowych wzorców²². W niektórych opracowaniach zwracano uwagę, że obecność rozwijającego się ośrodka handlowego, jakim było Lagos, uzależnionego od dostaw surowców z głębi kontynentu, mogła mieć wpływ na deeskalację wewnętrznych konfliktów w okresie, kiedy brytyjskie wpływy nie sięgały daleko poza samo miasto²³. Szczególne osiągnięcia na tym polu przypisuje się gubernatorowi Lagos w latach 1886–1891 Alfredowi Moloneyowi. Jego polityka nie tylko przyczyniła się do stabilizacji procesów handlowych pomiędzy Lagos a terenami zarządzanymi przez skonfliktowanych wodzów, lecz także była jednym z czynników, które przygotowały grunt pod dalszą brytyjską ekspansję kolonialną²⁴. W XX w. Lagos stało się centrum naukowym oraz politycznym Kolonii i Protektoratu Nigerii. Przez wiele dekad większość szkół oferujących europejski standard edukacyjny koncentrowała się na południu, głównie w bliskości linii brzegowej lub na trasach wiodących do głównych portów. Miało to bezpośrednie przełożenie na wykształcenie mieszkańców i adaptację zachodnich wzorców wśród poszczególnych grup etnicznych. Na przykład ludność Ibo oraz Joruba miała dużo łatwiejszy dostęp do europejskiej edukacji w porównaniu z zamieszkującymi północ Hausa czy Fulani. Oczywiście o szybkości westernizacji nie decydowały jedynie geografia i długość kontaktu z Europejczykami. Istotne były również tradycyjne wzorce poszczególnych grup etnicznych. Hausa – posiadający bardziej scentralizowany system polityczny i prezentujący większe przywiązanie do tradycyjnych wzorców społecznych i kulturowych – byli dużo mniej podatni na przyswajanie nowych europejskich modeli kulturowych niż ludy Ibo oraz Joruba²⁵.

Pasem transmisyjnym dla brytyjskich wpływów w Nigerii była działalność Royal Niger Company (Królewska Kompania Nigru; dalej: KKN). Jej początki były ściśle związane z panującymi w drugiej połowie XIX w. uwarunkowaniami ekonomicznymi. Tereny zachodniej Afryki, a zwłaszcza dorzecza Nigru, wciąż stanowiły istotny punkt wymiany handlowej dla europejskich kupców. W związku z postępującą industrializacją zachodniej Europy oraz przemianami prawno-kulturowymi głównym towarem nie byli już niewolnicy, lecz olej oraz ziarna palmowe²⁶. National African Company (Narodowa Kompania Afrykańska), poprzedniczka KKN, w ciągu kilku lat swojej działalności zdobyła pozycję niekwestionowanego lidera w regionie, skutecznie wchłaniając i eliminując francuską konkurencję. Fakt, że poszerzeniem wpływów brytyj-

²² M.M. Olalekan, *Urban Livelihood in Lagos 1861–1960*, „Journal of the Historical Society of Nigeria” 2011, vol. 20, s. 196.

²³ T.J.D. Sango, *The Role of Traditional Rulers in Protracted Communal Conflicts in Nigeria* [doctoral dissertation, University of Kent], Kent Academic Repository, s. 155, <https://kar.kent.ac.uk/86514/> (dostęp: 24.11.2024).

²⁴ O. Omosini, *Alfred Moloney and His Strategies for Economic Development in Lagos Colony and Hinterland*, „Journal of the Historical Society of Nigeria” 1975, vol. 7, no. 4, s. 662.

²⁵ T.J. Davis, A. Kalu-Nwivu, *Education, Ethnicity and National Integration in the History of Nigeria: Continuing Problems of Africa's Colonial Legacy*, „The Journal of Negro History” 2001, vol. 86, no. 1, s. 5–6.

²⁶ S.R. Pearson, *The Economic Imperialism of the Royal Niger Company*, „Food Research Institute Studies” 1971, vol. 10, no. 1, s. 71.

skich w Afryce Zachodniej zajmowały się podmioty prywatne, miał wpływ na kształt budowanych relacji i zależności pomiędzy KKN a rdzenną ludnością. Wraz z obejmowaniem przez KKN kolejnych obszarów polityki przeważnie przynależnych do domeny państwowej, takich jak: bezpieczeństwo, zarządzanie siłami zbrojnymi oraz szeroko rozumiana administracja cywilna, postępował proces „korporyzacji” życia. Była ona widoczna na płaszczyźnie zarówno ekonomicznej, jak i społecznej. Z jednej strony znajdowały się lokalne elity, dostrzegające w działalności KKN szansę na wzmocnienie swoich osobistych pozycji. To właśnie one staną się w przyszłości klasą rządzącą Nigerii²⁷. Z drugiej zaś znajdowała się kompania pod kierownictwem George’a Goldiego, która skutecznie dążyła do wykluczenia z transakcji lokalnych pośredników, pozyskując w tym celu kolejne koncesje polityczne i handlowe od plemiennych wodzów²⁸.

Osobną, choć powiązaną z procesem kolonizacji kwestią, która miała i wciąż ma wpływ na podziały w nigeryjskim społeczeństwie, jest religia wyznawana przez poszczególne grupy etniczne. Proces zakorzeniania się chrześcijaństwa na południu Nigerii należy wiązać z portugalskimi misjami działającymi na terenie Królestwa Beninu w XVI w. W XIX w. władca miasta Abeokuta – Sodeke, zgodził się na prowadzenie działalności przez Anglikańskie Towarzystwo Misyjne, stając się tym samym potężnym sojusznikiem chrześcijan wśród ludności Joruba. Motywacje Sodeke były nader pragmatyczne – liczył bowiem na łatwiejszy dostęp do europejskiej broni. Wraz z rosnącymi wpływami brytyjskimi zwiększała się również liczebna przewaga protestantów nad katolikami (oczywiście mowa tu o terenach południowej Nigerii). Działalność Kościoła anglikańskiego zbiegła się z europejską walką o Afrykę. To właśnie w tej epoce misje musiały brać pod uwagę politykę imperium, niezależnie od tego, czy je wspierały: w pełni lub okazjonalnie dla własnych korzyści, czy też odrzucały jego cele²⁹.

W przeciwieństwie do południowo-zachodnich regionów Nigerii ludność zamieszkująca jej północno-wschodnie tereny to w większości muzułmanie. Do XIX w. islam rozprzestrzenił się powoli głównie na drodze kontaktów handlowych, docierając również do terenów zamieszkiwanych przez Igbo oraz Joruba. Istotna zmiana nastąpiła wraz z ogłoszeniem dżihadu przez pochodzącego z grupy Fulani charyzmatycznego duchownego Usmana dan Fodio. Zapoczątkowany przez niego ruch doprowadził do podboju istniejących na północy mniejszych organizmów państwowych i powstania kalifatu Sokoto. Przez pół wieku po dżihadzie terytorium około 200 tys. mil kwadratowych cieszyło się ujednoczonym systemem względnie bezstronnego prawa i administracji, co było bardzo korzystne dla rolnictwa, przemysłu i handlu. Sam islam stał się

²⁷ B. Maiangwa, M.D. Suleiman, C.A. Anyaduba, *The Nation as Corporation: British Colonialism and the Pitfalls of Postcolonial Nationhood in Nigeria*, „Peace and Conflict Studies” 2018, vol. 25, no. 1, s. 11.

²⁸ *Ibidem*, s. 9.

²⁹ S. Shankar, *Precolonial Christianity and Missionary Legacies*, [w:] *The Oxford Handbook...*, s. 51.

czynnikiem spajającym różne ludy zamieszkujące północ. Mimo iż partykularyzmy wciąż istniały, to nie można zaprzeczyć, że religia muzułmańska stała się ważnym elementem łączącym³⁰.

Chryścianizacja, postępująca od linii wybrzeża w głąb lądu, była ściśle powiązana ze stopniowo zwiększającym się dostępem do europejskiej edukacji. To, że misjonarze bezpośrednio kontrolowali szkoły, usztywniło opór wobec niej na muzułmańskiej północy, gdzie zarówno religijni, jak i świeccy przywódcy sprzeciwiali się chrześcijańskim wpływom. W celu pozyskania przychylności muzułmańskich przywódców brytyjskie władze kolonialne zakazały chrześcijańskiej działalności misyjnej na północy. To skutecznie odcięło region od zachodniego szkolnictwa, ponieważ jeszcze w 1942 r. misjonarze prowadzili 99% szkół w Nigerii³¹. Mimo dosyć dużej dostępności do misyjnego szkolnictwa na południu kraju znaczna część ludności zamieszkującej prowincję Owerri pozostawała w latach trzydziestych na wpół analfabetami, a wiara w czary wciąż była powszechna³². Pewien czynnik hamulcowy w procesie edukacji stanowił konserwatyzm ludności nigeryjskiej, zwłaszcza w północnej części kraju. Europejski model edukacji wydawał się czymś podejrzanym, co w dodatku pozbawiało rolników siły roboczej w ich gospodarstwach. W najgorszej sytuacji, jeżeli chodzi o dostęp do nowoczesnej edukacji, znajdowały się dziewczęta zamieszkujące północne emiraty³³.

Potwierdzeniem brytyjskiej dominacji w dorzeczu Nigru były postanowienia konferencji berlińskiej z 1885 r. W następnych latach ekspansja Brytyjczyków przebiegała coraz szybciej, kolejne regionalne ośrodki władzy należące do grupy Joruba, takie jak Ijebu lub Ibadan, ulegały naciskom politycznym lub bezpośrednim militarnym agresjom. Na przełomie XIX i XX w. pod wpływami brytyjskimi znalazły się również tereny północne, kontrolowane wówczas przez dwa muzułmańskie kraje: kalifat Sokoto oraz sułtanat Borno. Istotną rolę w tym procesie odegrał pułkownik Frederick Lugard – późniejszy baron oraz generalny gubernator Nigerii. Dowodzone przez niego Royal West African Frontier Forces były złożone w dużej mierze z byłych niewolników oraz osób znajdujących się nisko na drabinie społecznej. Przynależność do kolonialnych sił zbrojnych stawała się dla afrykańskiej ludności szansą na awans społeczny niedostępny w ramach istniejących już struktur kalifatu lub sułtanatu. Warto zwrócić w tym miejscu uwagę, że znaczna część rekrutów pochodziła z grupy etnicznej Hausa, co miało swoje późniejsze przełożenie na strukturę nigeryjskiej armii³⁴. Fakt, że Brytyjczycy utrzymywali kontrolę nad krajem za pomocą rekrutów nigeryjskiego pochodzenia, w pewnym stopniu legitymizował ich

³⁰ A.R. Motin, *Political Dynamism of Islam in Nigeria*, „Islamic Studies” 1987, vol. 26, no. 2, s. 181.

³¹ T.J. Davis, A. Kalu-Nwihu, *Education, Ethnicity and National Integration...*, s. 4.

³² British Library, Intelligence Report on Obowo and Ihitte Clans, Okigewe Division, Owerri Province, by N. Mackenzie, Assistant District Officer [c1930s], EAP052/1/1.

³³ A. Bello, *My Life*, Cambridge University Press, Cambridge 1962, s. 24.

³⁴ A.B. Sani, *The Conquest of Nigeria*, [w:] *The Oxford Handbook of Nigerian History*, eds. T. Falola, M.M. Heaton, Oxford University Press, Oxford 2022, s. 277.

władzę. Jednocześnie część społeczeństwa o poglądach zbliżonych do nacjonalistycznych patrzyła na nigeryjską armię z dużą rezerwą³⁵.

Okres kolonialny

Przełom XIX i XX w. był okresem, kiedy brytyjskie struktury w Afryce Zachodniej przechodziły proces stabilizacji i konsolidacji. Dużą zmianą było zastąpienie wpływów KKN administracją rządową oraz połączenie kolejnych terenów w jedne organizmy polityczne, nie zawsze zasadnie. Polityka tzw. nowego imperializmu wyznaczyła kierunki przemian, które ostatecznie doprowadziły do powstania Nigerii jako jednego organizmu politycznego. Pierwszym kluczowym punktem w tym procesie było połączenie w 1900 r. Protektoratu Wybrzeża Nigru z terenami kontrolowanymi przez KKN w Protektorat Południowej Nigerii. Lagos, będące wówczas już pełnoprawną kolonią, zostało przyłączone do Protektoratu Południowej Nigerii w 1906 r., dając tym samym początek Kolonii i Protektoratowi Południowej Nigerii. Na północy zachodziły podobne procesy. Protektorat Północnej Nigerii został utworzony w 1900 r., z Lugardem jako wysokim komisarzem na czele. W przeciągu kolejnych trzech lat dokonał się podbój następnych emiratów zwieńczony zdobyciem Sokoto w 1903 r. Lugard – jako człowiek odpowiedzialny za zarządzanie Protektoratem Północnej Nigerii – musiał zmierzyć się z podstawowym problemem, jakim było administrowanie tak rozległym i zróżnicowanym terytorium. Oczywiście nie istniała możliwość powierzenia wszystkich stanowisk w administracji personelowi brytyjskiemu. Rozwiązaniem stało się oparcie władzy kolonialnej na strukturach już istniejących. Lugard faworyzował północną arystokrację do tego stopnia, że Brytyjczycy stali się nie tylko agentami rozwoju, lecz także obrońcami stagnacji struktury feudalnej. Sam Lugard uważał, że brytyjski system rządów ograniczał możliwości nadużyć ze strony lokalnych władców i powstrzymywał wyzysk poddanych³⁶. W 1914 r., kiedy oficjalnie powołano do istnienia Kolonie i Protektorat Nigerii, Lugard jako pierwszy gubernator generalny Nigerii zjednoczył to, co mogło być trzema odrębnymi krajami³⁷. Doświadczenia wyniesione z zarządzania Protektoratem Północnej Nigerii przełożyły się na politykę wewnętrzną całego kraju.

Połączenie w jeden organizm państwowy ogromnego obszaru zamieszkałego przez kilkadziesiąt plemion, należących do kilkunastu większych grup etnicznych, posługujących się różnymi językami i wyznających różne religie, musiało nieść za sobą poważne konsekwencje na wielu polach. Polityka amalgamacyjna połączyła w jednym kraju grupy, które nie miały powodów, aby myśleć o sobie jako o częściach jednego społeczeństwa. Brytyjska administra-

³⁵ A. Bello, *My Life...*, s. 21.

³⁶ F. Lugard, *The Dual Mandate in British Tropical Africa*, Frank Cass & Co, Abingdon 2005, s. 249.

³⁷ D.E. Agbibo, A.E. Okem, *Unholy Trinity: Assessing the Impact of Ethnicity and Religion on National Identity in Nigeria*, „Peace Research” 2011, vol. 43, no. 2, s. 105.

cja miała tendencje do łączenia istniejących już jednostek terytorialnych oraz do centralizacji dystrybucji, zasobów, władzy, statusu i przywilejów. Taki układ zmusił wiele grup etnicznych do połączenia się w ramach jednej jednostki administracyjnej, co skutkowało zrestrukturyzowaniem tradycyjnych wzorców i stosunków społecznych³⁸. Proces centralizacji poszczególnych instytucji przebiegał stopniowo. Kwestie takie jak edukacja, więziennictwo czy policja zostały podporządkowane władzom centralnym dopiero w kolejnych dekadach. Jeszcze w latach trzydziestych ciężko było mówić o Nigerii jako o jednym sprawnie funkcjonującym organizmie państwowym³⁹.

Podstawą brytyjskich rządów kolonialnych był system rządów pośrednich (ang. *indirect rule*) opierający się na powierzeniu władzy wykonawczej miejscowej elicie. Sama idea, powszechnie utożsamiana z Lugardem, miała swoich prekursorów chociażby w postaci Theophilusa Shepstone'a, który na terenie Natalu wprowadził system wykorzystujący w pewnym stopniu istniejące już struktury rdzennej władzy⁴⁰. Założenie w gruncie rzeczy dosyć proste ulegało dalszym komplikacjom na poziomie lokalnym. Najbardziej sporne kwestie to: wyznaczenie obszaru władzy, jaki należałoby pozwoić zachować przedstawicielom lokalnych elit, oraz – co ważniejsze – określenie, kogo właściwie do owych elit zaliczyć. W interesie władz kolonialnych było rozdzielenie władzy między jak najmniejszą liczbę lokalnych ośrodków – tak aby wspierać proces centralizacji, a w efekcie zwiększać efektywność zarządzania kolonią.

Implementacja opisanego systemu do realiów nigeryjskich niosła za sobą poważne konsekwencje dla lokalnych struktur społecznych. Poszczególne regiony reagowały w różny sposób na funkcjonowanie takiej formy władzy⁴¹. Podstawową kwestią, od której zależało powodzenie w zarządzaniu Nigerią, była zbieżność (lub jej brak) pomiędzy brytyjską polityką a tradycyjnie uznanymi ośrodkami władzy. Przykładem dobrze ilustrującym to zagadnienie jest historia prowincji Oyo, położonej w południowo-zachodniej części kraju. Dwoma najważniejszymi ośrodkami w tej prowincji były miasta Oyo oraz Ibadan, których przywódcy rywalizowali ze sobą o wpływy wśród lokalnych *oba*⁴². Tradycyjnie większym szacunkiem wśród ludów należących do grupy Joruba cieszyli się władcy Oyo. Wiązało się to z dziedzictwem imperium Oyo, czyli państwa, którego początki sięgały XIV w. i które w szczątkowej formie przetrwało aż do końca XIX w., kiedy to uległo wpływom brytyjskim. Elementem wzmacniającym pozycję władców Oyo wśród innych lokalnych przywódców było używanie przez nich tytułu *alaafin*, przysługującego wcześniej władcom imperium. Wodzowie Ibadanu mogli przeciwstawić symbolicznej sile miasta Oyo nowo powstałą, wykształconą w modelu zachodnim, chrześcijańską elitę oraz intensywniejsze powiązania z brytyjskimi siłami zbrojnymi. Ostatecznie

³⁸ Ibidem, s. 106.

³⁹ R. Bourne, *Nigeria: A New History...*, s. 33.

⁴⁰ N. Etherington, *The Origins of „Indirect Rule” in Nineteenth-Century Natal*, „Theoria: A Journal of Social and Political Theory” 1976, vol. 47, s. 15.

⁴¹ F. Lugard, *The Dual Mandate...*, s. 256–265.

⁴² *Oba* – określenie pochodzące z języka Joruba, oznaczające władcę.

to Ibadan stał się centrum prowincjonalnej administracji i zarazem przykładem odejścia od tradycyjnych wzorców⁴³.

Pierwsze lata brytyjskich rządów kolonialnych po 1914 r. poświęcono głównie na reformy wewnętrzne i wysiłki skierowane na otwarcie kraju na handel za pomocą nowej infrastruktury. Możliwości handlu lub zatrudnienia, które otworzyły się w wyniku interwencji kolonialnej, spowodowały wielki ruch ludności na obszary zamieszkałe przez inne grupy etniczne. W niektórych przypadkach ruch ten był czysto ekonomiczną reakcją na możliwość zysku, w innych był stymulowany względami społecznymi, takimi jak chęć ucieczki od restrykcyjnej natury tradycyjnego społeczeństwa afrykańskiego. W jeszcze innych przypadkach było to spowodowane polityką władzy kolonialnej. Pojawienie się handlarzy Joruba na rynkach Togo, Złotego Wybrzeża (dzisiejsza Ghana) i Górnej Wolty (obecnie Burkina Faso), rozprzestrzenianie się Igbo ze zubożałych lub z zaludnionych ziem południowego wschodu do północnych części Nigerii jako handlarzy i urzędników są oczywistymi przykładami przemieszczania się podyktowanego głównie motywami ekonomicznymi i ułatwionego przez działalność rządów kolonialnych⁴⁴. Konstytucja z 1922 r. powołała do życia Radę Ustawodawczą, której kompetencje obejmowały południową część Nigerii. Rada składała się z 46 członków: 27 oficjalnych i 19 nieoficjalnych. Spośród tych drugich 15 było nominowanych przez gubernatora, a 4 wybierały miasta (3 – Lagos i 1 – Calabar). Członkowie Rady Ustawodawczej obierani przez miasta byli pierwszymi w Czarnej Afryce tubylcami wybranymi do legislatury⁴⁵.

Postępujące dużo szybciej na południu przemiany społeczne wymogły w latach trzydziestych pewne zmiany w działaniu tamtejszego systemu rządów pośrednich, które z roku na rok stawały się coraz mniej efektywne. Zwiększająca się stale grupa wykształconych Nigeryjczyków (w dużej mierze należących do grupy Joruba) wywierała coraz większą presję na władze lokalne oraz kolonialne. Według nowego pokolenia Nigeryjczyków rządy pośrednie polegające na powierzeniu większości uprawnień największym lokalnym władcom nie mogły zapewnić spełnienia potrzeb mniejszych społeczności. Oczywiście we wczesnym okresie rządów kolonialnych rozdzielenie przez brytyjską administrację władzy pomiędzy kilku głównych przywódców gwarantowało sprawniejsze zarządzanie kolonią oraz zapobiegało zbyt dużemu rozproszeniu uprawnień. Jednak wraz z coraz mocniejszym osadzaniem się systemu coraz częściej dostrzegano jego mankamenty. W 1933 r. wydano rozporządzenie, zgodnie z którym wymagano, aby władcy nadrzędni konsultowali się z radą wodzów na poziomie lokalnym we wszystkich głównych kwestiach dotyczących dobrobytu społeczności podlegających ich jurysdykcji. Przy jednoczesnym zachowaniu władzy wykonawczej owi władcy byli zobowiązani do uznania

⁴³ O. Vaughan, *The Colonial Administration of Nigeria*, [w:] *The Oxford Handbook of Nigerian History...*, s. 284.

⁴⁴ E.O. Ibiloye, *British Colonial Policy as Push Factor in Inter-Ethnic Migration in Nigeria 1893–1930*, „World Scientific News” 2016, vol. 50, s. 133.

⁴⁵ A. Kosidło, *Dekolonizacja Afryki...*, s. 212.

doradczej roli rad w lokalnej administracji. Reforma przyniosła jednak dwie poważne zmiany dla prowincji Oyo. Pierwszą z nich był sam fakt wzmocnienia pozycji pomniejszych wodzów w stosunku do bardziej znaczących władców. Drugą było potwierdzenie stanowiska nowo powstałej wyedukowanej elity, która w kolejnych dekadach stanie się siłą napędową ruchu nacjonalistycznego⁴⁶. Choć brytyjskie rządy kolonialne zniekształciły struktury wodzowskie, lokalni *oba* i wykształcone na zachodzie elity nadal skutecznie wykorzystywały tradycyjne instytucje polityczne, aby dysponować środkami wpływu w szybko zmieniającym się kontekście kolonialnym⁴⁷. Bardzo ciekawym wątkiem jest rywalizacja wewnątrz ludu Egba, należącego do grupy Joruba, między starą plemienną arystokracją a nowo powstałą grupą czerpiącą wzorce z Zachodu. Linia podziału przebiegała wzdłuż kwestii edukacji i wizji modernizacji. Wykształcone elity często były rywalami plemiennej arystokracji w rywalizacji o władzę. Duchowni kościelni i prominentni członkowie ich kongregacji tworzyli blok znany jako partia kościelna, która sama opisywała się jako forpoczta nowoczesności w skostniałej nigeryjskiej polityce. Członkowie tego bloku w swojej ideologii opierali się zarówno na Biblii, jak i na angielskim sekularyzmie, rozwijając własne wyobrażenia o tym, co nowoczesność oznacza dla ludu Egba. Wyraziści przywódcy wykorzystywali członków różnych Kościołów do szerzenia swoich idei. Ich zasięg obejmował wioski i miasta Egba ze szkołami i kościołami, a także innych wykształconych Egba mieszkających w Lagos i Ibadanie⁴⁸. Jak zatem widać, rywalizacja na terenie zachodniej Nigerii miała wymiar nie tylko geograficzny, w którym o wpływy spierały się ważne ośrodki polityczne, lecz także pokoleniowy, uwidaczniający się wewnątrz poszczególnych grup społecznych.

Należy pamiętać, że procesy opisane powyżej przedstawiały funkcjonowanie systemu kolonialnego w prowincjach południowo-zachodnich zamieszkałych głównie przez ludność Joruba. Jedną z głównych cech historii nigeryjskiej jest jej niejednorodność odzwierciedlająca podziały etniczne, geograficzne i religijne. Podobne procesy przynosiły różne efekty w innych regionach. W południowo-wschodniej Nigerii struktury administracyjne oparte na lokalnych wodzach działających pod zarządem europejskim istniały już od drugiej połowy XIX w. Kluczową postacią dla procesu kreacji tego rodzaju administracji był Claude MacDonald pełniący obowiązki komisarza i konsula generalnego w Brassie. To właśnie jemu przypisuje się rozwój systemu zarządzania za pomocą przywódców lokalnych społeczności. Instytucje nazywane sądami rodzimymi (ang. *native courts*) składały się z wodzów plemion zamieszkujących dany teren i były wyposażone w uprawnienia nie tylko sędownicze, lecz także w ograniczonym stopniu prawotwórcze. Głównym zadaniem sądów rodzimych było utrzymywanie porządku w administrowanych przez siebie regionach oraz

⁴⁶ O. Vaughan, *The Colonial Administration...*, s. 285.

⁴⁷ Idem, *Chieftaincy Structures, Communal Identity, and Decolonization in Yorubaland*, [w:] *Yorùbá Identity and Power Politics*, eds. T. Falola, A. Genova, University of Rochester Press, New York 2005, s. 177.

⁴⁸ T. Falola, *Colonialism and Violence...*, s. 57.

dbanie o kwestie takie jak budowa dróg, zarządzanie miejscami pochówku czy wprowadzanie w życie postanowień Sądu Najwyższego lub komisarza okręgowego. Bycie członkiem sądu rodzimego wiązało się z wynagrodzeniem materialnym, co skutecznie zachęcało ludność rdzenną do stawiania się częścią kolonialnej administracji. W oczach kolejnych gubernatorów Protektoratu Południowej Nigerii system zapoczątkowany przez MacDonalda był niczym innym jak wykorzystaniem istniejących już struktur władzy i autorytetu do nowych celów. Z czasem zaczęto go określać rządami mandatowych wodzów⁴⁹. Jednak interpretacja mówiąca o bezproblemowym zarządzaniu wschodnią Nigerią za pośrednictwem lokalnych przywódców nie jest w pełni prawdziwa. Podstawowym problemem był wybór kandydatów do roli wodzów zasługujących na brytyjską legitymizację. W niektórych przypadkach rzeczywiście były to osoby obdarzone odpowiednim autorytetem, których władza opierała się zarówno na tradycji, jak i na kolonialnym mandacie. Jednak znaczny procent desygnowanych stanowili zwyczajni oportuniści nieposiadający wsparcia lokalnej społeczności⁵⁰. Ponadto rozwiązanie wprowadzone przez Brytyjczyków zaburzyło tradycyjne granice władzy sprawowanej przez wodzów we wschodniej Nigerii, co dodatkowo potęgowało oddolną niechęć wobec brytyjskich nominatów. Sprzeciw społeczny wobec systemu mandatowych wodzów osiągnął swoje apogeum w 1929 r., kiedy doszło do masowych protestów, które przeszły do historii jako wojna kobiet. Bezpośrednią przyczyną konfliktu była brutalna próba wygzekkowania przez lokalnych wodzów nowo wprowadzonego podatku bezpośredniego; nie bez znaczenia był również panujący na świecie kryzys – odczuwalny również w Nigerii⁵¹. Globalne załamanie rynków uderzyło szczególnie mocno w południowe prowincje, których ekonomia była oparta na eksporcie oleju palmowego. W związku z radykalnym spadkiem cen surowców sytuacja wielu rodzin uległa pogorszeniu⁵². Kobiety z różnych plemion wchodzących w skład grupy etnicznej Igbo rozpoczęły zbrojne powstanie, ścierając się z dużo lepiej uzbrojoną i wyszkoloną armią. To, że konflikt wybuchł właśnie na terenach zamieszkałych przez Igbo, nie było przypadkiem. Tradycyjna rola kobiet w tych społecznościach zakładała ich czynny udział w życiu publicznym z wykorzystaniem przeznaczonych do tego instytucji takich jak kobiece zgromadzenia (*mikri*). Krótki, lecz bardzo znaczący epizod aktywnego oporu wobec władzy kolonialnej przyniósł wymierne skutki. Najważniejszym z nich było zniesienie systemu wodzów mandatowych w południowo-wschodniej Nigerii. Zastąpienie go systemem władzy rodzimej (ang. *native authority*) zapewniło większy udział w lokalnych rządach tradycyjnie uznawanym przywódcom społeczności oraz nowo wykształconej elicie

⁴⁹ A.E. Afigbo, *The Warrant Chief System in Eastern Nigeria: Direct or Indirect Rule?*, „Journal of the Historical Society of Nigeria” 1967, vol. 3, no. 4, s. 686–690.

⁵⁰ Idem, *Revolution and Reaction in Eastern Nigeria: 1900–1929 (Background to the Women’s Riot of 1929)*, „Journal of the Historical Society of Nigeria” 1966, vol. 3, no. 3, s. 541.

⁵¹ M.F. Noah, *After the Warrant Chiefs: Native Rule in Ibibioland 1931–1951*, „Phylon” 1987, vol. 48, no. 1, s. 77.

⁵² A. Bello, *My Life...*, s. 36.

intelektualnej. Wraz z rosnącą obecnością młodej, dobrze wykształconej grupy urzędników afrykańskiego pochodzenia coraz większą uwagę zaczęto zwracać na konieczność realizacji reform, co ostatecznie doprowadziło do wprowadzenia w 1950 r. wybieranych lokalnych rad we wschodniej Nigerii i oddania w ten sposób części władzy nad krajem w ręce jego mieszkańców⁵³.

Adaptacja rządów brytyjskich na północy Nigerii przebiegała w odmienny sposób niż w przypadku terenów południowych i wschodnich. Najważniejszymi zmiennymi były religia oraz historyczne uwarunkowania, które ukształtowały północne regiony. Przenikające się sfery: religijna, społeczna i polityczna, skutecznie utrudniały wprowadzenie jasno zdefiniowanych linii podziału władzy i kompetencji, które były potrzebne do efektywnego zarządzania kolonią. Receptą na tę trudność było oparcie władzy brytyjskiej na istniejącej już muzułmańskiej arystokracji wywodzącej się głównie z grup Hausa oraz Fulani. Emirowie nie byli jednak traktowani przez kolonizatorów w sposób równy i – co się z tym wiąże – poszczególne emiraty cieszyły się różnym zakresem samodzielności⁵⁴. Wsparcie władz kolonialnych udzielone tradycyjnie panującym w regionie władcom muzułmańskim osłabiło pozycję pomniejszych lokalnych wodzów, z których część nie była wyznawcami islamu i zajmowała w strukturze społecznej północnej Nigerii niższą pozycję⁵⁵. Należy pamiętać, że wbrew popularnemu uproszczeniu mieszkańcami północnych części Nigerii nie były wyłącznie wyznający islam Hausa oraz Fulani. Przykładami terenów zamieszkiwanych głównie przez ludzi posługujących się językiem joruba były prowincje Ilorin oraz Kabba, będące częścią Protektoratu Północnej Nigerii, których nie można było poddać władzy żadnego z probrytyjskich emirów wywodzących się przeważnie z ludu Hausa⁵⁶.

Kwestią sporną pozostaje jednak stopień niezależności północnej arystokracji w stosunku do brytyjskich notabli. Zgodnie z tradycyjną interpretacją rządów pośrednich w tym regionie emirowie wyłącznie skorzystali na powierzeniu im przez aparat kolonialny roli administratorów. W tej narracji również strona brytyjska mogła argumentować, iż jej rządy odbywają się przy pełnym poszanowaniu tradycyjnych instytucji państwowych. Jednak bliższa analiza transferu władzy ukazuje, że ponieważ tradycyjnie najsilniejsze ośrodki państwowe zostały podporządkowane Brytyjczykom drogą podboju, to prerogatywy emirów w dobie kolonialnej miały charakter nadany wtórnie. Konkluzją za tym idącą jest to, że dużo ważniejszym źródłem legitymizacji władzy była przychylność kolonizatorów niż prawa historyczne⁵⁷. Bezpośrednim skutkiem takiego układu siły było z jednej strony wzmocnienie pozycji emirów

⁵³ K.E. Ina, *The Tax Crisis of 1929 in Ibibioland*, „Transafrican Journal of History” 1992, vol. 21, s. 179.

⁵⁴ British Library, Proposed increase of discretionary powers of Yola emirate, EAP535/2/3/6/5.

⁵⁵ O. Vaughan, *The Colonial Administration...*, s. 286.

⁵⁶ Z.O. Apata, *Lugard and the Creation of Provincial Administration Northern Nigeria 1900–1918*, „Transafrican Journal of History” 1992, vol. 21, s. 122.

⁵⁷ British Library, Reform of Zaria alkali's courts, EAP535/2/3/6/2.

wobec potencjalnej wewnętrznej opozycji i uniezależnienie ich od tradycyjnych ośrodków pełniących funkcję ograniczników w okresie prekolonialnym. Z drugiej jednak – opisany układ zupełnie pozbawił północną arystokrację możliwości prowadzenia polityki innej niż ta, którą aprobowały władze brytyjskie⁵⁸. Emirowie mimo zachowania formalnej pozycji stawali się brytyjskimi klientami, a ich konserwatyzm z czasem przeistaczał się w sztuczny twór. Europejscy rezydenci oraz oficerowie posiadali znaczny wpływ na wewnętrzną politykę północnej arystokracji. Był on wykorzystywany do konsolidacji oraz poszerzania władzy znajdującej się w rękach probrytyjskich aktorów państwowych, nawet wobec wyraźnego sprzeciwu lokalnej ludności⁵⁹.

Konkluzje

Próbując podsumować wpływ pierwszego okresu rządów kolonialnych na podziały wewnątrzspołeczne w Nigerii, należy zwrócić uwagę na pewien dominujący proces polegający na wciąż postępującej centralizacji władzy. Już w okresie budowania wpływów przez KKN Brytyjczycy celowo nawiązywali współpracę z ograniczoną liczbą wpływowych kontrahentów afrykańskiego pochodzenia, eliminując tym samym konkurencję ze strony pomniejszych pośredników, którzy byli klasą obsługującą kontakty z Europejczykami od czasów portugalskich. Ten proces wzmacniania wybranych ośrodków politycznych znalazł swoją kontynuację również w okresie funkcjonowania kolejnych protektoratów w północnej i południowej części kraju. Aby skutecznie nimi zarządzać, władze kolonialne musiały wykorzystać pewne istniejące zależności i struktury, jednak dokonując przy tym często konkretnych przetasowań w lokalnym układzie władzy i wpływów. Warto zwrócić uwagę na gromadzenie informacji odbywające się w ramach brytyjskich struktur. Raporty analizujące historię, zwyczaje i bieżącą sytuację poszczególnych plemion takich jak Ekwerazu czy Ahiara stanowiły istotny zasób dla całej kolonialnej maszyny, ułatwiający sprawowanie kontroli⁶⁰. Lektura korespondencji dotyczącej wyżej wymienionych raportów pokazuje stopień szczegółowej analizy podjętej przez organy brytyjskie w celu przeprogramowania natywnych instytucji społecznych. Przykładem jednego z takich działań było podtrzymanie istnienia instytucji rady plemienia (*amala*) już w okresie funkcjonowania wodzów mandatowych⁶¹.

Koncentracja kolejnych prerogatyw w rękach brytyjskich desygnatów była często sprzeczna z istniejącym tradycyjnie zakresem uprawnień i obowiązków

⁵⁸ P.K. Tibenderana, *The Irony of Indirect Rule in Sokoto Emirate, Nigeria, 1903–1944*, „African Studies Review” 1988, vol. 31, no. 1, s. 67–70.

⁵⁹ British Library, Report for Ilorin division for quarter ending 31st December 1915 [1916], EAP535/3/1/3/1, s. 1–5.

⁶⁰ British Library, Intelligence Report on Ekwerazu and Ahiara Clans, Owerri Division by Mr G.I. Stockley, Assistant District Officer [1932], EAP052/1/3, s. 10–20.

⁶¹ British Library, Correspondence and Memoranda relating to Intelligence Reports on the Ekwerazu and Ahiara Clans, Owerri Division by G.I. Stockley, Assistant District Officer [Nov 1931–1943], EAP052/1/2.

wśród poszczególnych społeczności. Najbardziej znaczącym przykładem zaburzenia porządku państwowo-społecznego było połączenie północnych i południowych protektoratów w jeden organizm państwowy. Ahmadu Bello, jeden z ojców nigeryjskiej niepodległości, posłużył się określeniem „błąd roku 1914” w kontekście oceny polityki lorda Lugarda. Na jeszcze mocniejsze określenie zdobył się Obafemi Awolowo, twierdząc (zapewne słusznie), iż nie istnieje naród nigeryjski w tym samym znaczeniu, w jakim istnieją narody francuski czy walijski⁶². Rządy pośrednie były najtańszym, najłatwiejszym i najbardziej ideologicznie atrakcyjnym sposobem uzasadnienia obecności kolonialnej. Rdzenne instytucje polityczne zostały teoretycznie zachowane, ale ich natura uległa zmianom przez ingerencję kolonialną. Gospodarka kolonialna podobnie przekształciła działalność rolniczą i wzorce pracy Nigeryjczyków, poszerzając gospodarkę eksportową, promując pracę najemną i zmuszając ludzi do pracy za gotówkę. Zmiany polityczne i gospodarcze doprowadziły do przeobrażeń społecznych wraz z rozwojem miast, zmianą ról płci i pojawieniem się nowych elit⁶³. „Sukces” rządów pośrednich w Nigerii sprawił, że Brytyjczycy podjęli próbę zastosowania go w swoich pozostałych koloniach afrykańskich, jednak nie wszędzie było to możliwe. Przypadek Kenii, w której istniał duży odsetek białych osadników, unaoczniał ograniczenia takiej polityki kolonialnej⁶⁴. Mimo że *The Dual Mandate in British Tropical Africa* przez pewien czas stanowił główny punkt odniesienia dla urzędników kolonialnych, to formułę *indirect rule* w jej klasycznej formie można było spotkać jedynie na kilku wybranych terytoriach znajdujących się pod brytyjską władzą⁶⁵. Konkludując, można uznać, iż brytyjska władza kolonialna nie tylko miała znaczący wpływ na pogłębianie się podziałów w społeczeństwie nigeryjskim, ale wręcz odpowiadała za powstanie części z nich – wbrew celom, które postawili przed sobą Brytyjczycy, adaptując *indirect rule*.

Bibliografia

Źródła archiwalne (dostępne online)

British Library, Northern Nigeria: Precolonial documents preservation scheme – major project (EAP535), <https://eap.bl.uk/project/EAP535> (dostęp: 24.11.2024):

- Proposed increase of discretionary powers of Yola emirate, EAP535/2/3/6/5.
- Reform of Zaria alkali's courts, EAP535/2/3/6/2.
- Report for Ilorin division for quarter ending 31st December 1915 [1916], EAP535/3/1/3/1.

⁶² M. Meredith, *The State of Africa: A History of the Continent since Independence*, Simon & Schuster, London 2011, s. 19.

⁶³ T. Falola, M.M. Heaton, *A History of Nigeria...*, s. 134.

⁶⁴ J. Kiwerska, *Przeobrażenia w koloniach brytyjskich w okresie międzywojennym*, „Dzieje Najnowsze” 1985, nr 1, s. 56.

⁶⁵ W. Mazurczak, *Kolonializm i wojna...*, s. 109.

British Library, Rescuing Eastern Nigerian history: preserving the holdings of Enugu and Calabar regional archives (EAP052), <https://eap.bl.uk/project/EAP052> (dostęp: 24.11.2024):

- Correspondence and Memoranda relating to Intelligence Reports on the Ekwerazu and Ahiara Clans, Owerri Division by G.I. Stockley, Assistant District Officer [Nov 1931–1943], EAP052/1/2.
- Intelligence Report on Obowo and Ihitte Clans, Okigewe Division, Owerri Province, by N. Mackenzie, Assistant District Officer [c1930s], EAP052/1/1.
- Intelligence Report on Ekwerazu and Ahiara Clans, Owerri Division by Mr G.I. Stockley, Assistant District Officer [1932], EAP052/1/3.

Wspomnienia

Bello Ahmadu, *My Life*, Cambridge University Press, Cambridge 1962.

Equiano Olaudah, *The Interesting Narrative of the Life of Olaudah Equiano*, Dodo Press, Moscow 2007.

Lugard Frederick, *The Dual Mandate in British Tropical Africa*, Frank Cass & Co, Abingdon 2005.

Opracowania

Afigbo Adiele Eberechukwu, *Revolution and Reaction in Eastern Nigeria: 1900–1929 (Background to the Women's Riot of 1929)*, „Journal of the Historical Society of Nigeria” 1966, vol. 3, no. 3, s. 539–557.

Afigbo Adiele Eberechukwu, *The Warrant Chief System in Eastern Nigeria: Direct or Indirect Rule?*, „Journal of the Historical Society of Nigeria” 1967, vol. 3, no. 4, s. 683–700.

Afigbo Adiele E., *The Warrant Chiefs: Indirect Rule in Southeastern Nigeria 1891–1929*, Longman, London 1972.

Agbiboa Egiegba Daniel, Okem Andrew Emmanuel, *Unholy Trinity: Assessing the Impact of Ethnicity and Religion on National Identity in Nigeria*, „Peace Research” 2011, vol. 43, no. 2, s. 98–125.

Apata Z.O., *Lugard and the Creation of Provincial Administration in Northern Nigeria 1900–1918*, „Transafrican Journal of History” 1992, vol. 21, s. 111–123.

Bascom William, *Some Aspects of Yoruba Urbanism*, „American Anthropologist” 1962, vol. 64, no. 4, s. 699–709.

Bourne Richard, *Nigeria: A New History of a Turbulent Century*, Zed Books, London 2015.

Davis Thomas J., Kalu-Nwivu Azubike, *Education, Ethnicity and National Integration in the History of Nigeria: Continuing Problems of Africa's Colonial Legacy*, „The Journal of Negro History” 2001, vol. 86, no. 1, s. 1–11.

Etherington Norman, *The Origins of „Indirect Rule” in Nineteenth-Century Natal*, „Theoria: A Journal of Social and Political Theory” 1976, vol. 47, s. 11–21.

Falola Toyin, *Colonialism and Violence in Nigeria*, Indiana University Press, Bloomington 2009.

Falola Toyin, Adebayo Akanmu, *Culture, Politics, and Money among the Yoruba*, Routledge, New York 1999.

Falola Toyin, Heaton Matthew M., *A History of Nigeria*, Cambridge University Press, Cambridge 2008.

Gale Thomas S., *Hygeia and Empire: The Impact of Disease on the Coming of Colonial Rule in British West Africa*, „Transafrican Journal of History” 1982, vol. 11, s. 80–91.

- Ginalska Anna, *Polsko-nigeryjskie kontakty w czasach przedkolonialnych i w okresie kolonialnym (do 1945 roku)*, [w:] *Polacy w Nigerii*, t. 1, red. Jacek Machowski, Zygmunt Łazowski, Witold Kozak, Dialog, Warszawa 1997, s. 42–51.
- Ibiloye Emmanuel Olaniyi, *British Colonial Policy as Push Factor in Inter-Ethnic Migration in Nigeria 1893–1930*, „World Scientific News” 2016, vol. 50, s. 131–147.
- Ina Koko Ete, *The Tax Crisis of 1929 in Ibibioland*, „Transafrican Journal of History” 1992, vol. 21, s. 171–181.
- Khan Wasiq, *The Atlantic Slave Trade and Its Lasting Impact*, [w:] *The Oxford Handbook of Nigerian Politics*, eds. Carl Levan, Patrick Ukata, Oxford University Press, Oxford 2018, s. 60–75.
- Kiwerska Jadwiga, *Przeobrażenia w koloniach brytyjskich w okresie międzywojennym*, „Dzieje Najnowsze” 1985, nr 1, s. 53–75.
- Kiwerska Jadwiga, *Rozpad imperium brytyjskiego w Afryce*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1989.
- Knopiek Jacek, *Spoločności polskie i polonijne w Afryce Zachodniej*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 2021, nr 1(179), s. 83–100.
- Knopiek Jacek, *Z dziejów kontaktów Polski i Polaków z Afryką Zachodnią*, [w:] *Polacy w Nigerii*, t. 4: *Polacy w krajach Afryki Zachodniej*, red. Zygmunt Łazowski, Stefania Łazowska, Dialog, Warszawa 2000, s. 83–92.
- Kosidło Adam, *Dekolonizacja Afryki. Kryzys formalnego Imperium Wielkiej Brytanii (1939–1951)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1997.
- Kozłowska Helena, *Upadek Federalnej Republiki Nigerii w świetle jej stosunków ekonomicznych i ruchów społeczno-politycznych*, „Przegląd Socjologiczny” 1967, nr 21, s. 249–280.
- Maiangwa Benjamin, Suleiman Muhammad Dan, Anyaduba Chigbo Arthur, *The Nation as Corporation: British Colonialism and the Pitfalls of Postcolonial Nationhood in Nigeria*, „Peace and Conflict Studies” 2018, vol. 25, no. 1, s. 1–23.
- Mazurczak Witold, *Kolonializm i wojna. Brytyjskie imperium kolonialne w czasie II wojny światowej*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1999.
- Meredith Martin, *The State of Africa: A History of the Continent since Independence*, Simon & Schuster, London 2011.
- Motin A. Rashid, *Political Dynamism of Islam in Nigeria*, „Islamic Studies” 1987, vol. 26, no. 2, s. 179–189.
- Noah Monday E., *After the Warrant Chiefs: Native Rule in Ibibioland 1931–1951*, „Phylon” 1987, vol. 48, no. 1, s. 77–90.
- Nunn Nathan, *The Long-Term Effects of Africa’s Slave Trades*, „The Quarterly Journal of Economics” 2008, vol. 123, no. 1, s. 139–176.
- Olalekan Muritala M., *Urban Livelihood in Lagos 1861–1960*, „Journal of the Historical Society of Nigeria” 2011, vol. 20, s. 193–200.
- Omosini Olufemi, *Alfred Moloney and His Strategies for Economic Development in Lagos Colony and Hinterland*, „Journal of the Historical Society of Nigeria” 1975, vol. 7, no. 4, s. 657–672.
- Pearson Scott R., *The Economic Imperialism of the Royal Niger Company*, „Food Research Institute Studies” 1971, vol. 10, no. 1, s. 1–20.
- Polacy w Nigerii*, t. 1, red. Jacek Machowski, Zygmunt Łazowski, Witold Kozak, Dialog, Warszawa 1997.
- Polacy w Nigerii*, t. 2: *Wspomnienia*, red. Zygmunt Łazowski, Dialog, Warszawa 1998.
- Polacy w Nigerii*, t. 3: *Budowniczości*, red. Zygmunt Łazowski, Jerzy Wójcik, Dialog, Warszawa 2000.

- Polacy w Nigerii*, t. 4: *Polacy w krajach Afryki Zachodniej*, red. Zygmunt Łazowski, Stefania Łazowska, Dialog, Warszawa 2000.
- Sango Tonson John Damishi, *The Role of Traditional Rulers in Protracted Communal Conflicts in Nigeria* [doctoral dissertation, University of Kent] Kent Academic Repository, <https://kar.kent.ac.uk/86514/> (dostęp: 24.11.2024).
- Sani Abubakar B., *The Conquest of Nigeria*, [w:] *The Oxford Handbook of Nigerian History*, eds. Toyin Falola, Matthew M. Heaton, Oxford University Press, Oxford 2022, s. 261–279.
- Shankar Shobana, *Precolonial Christianity and Missionary Legacies*, [w:] *The Oxford Handbook of Nigerian Politics*, eds. Carl Levan, Patrick Ukata, Oxford University Press, Oxford 2018, s. 47–59.
- Tibenderana Peter K., *The Irony of Indirect Rule in Sokoto Emirate, Nigeria, 1903–1944*, „African Studies Review” 1988, vol. 31, no. 1, s. 67–92.
- Vaughan Olufemi, *Chieftaincy Structures, Communal Identity, and Decolonization in Yorubaland*, [w:] *Yorùbá Identity and Power Politics*, eds. Toyin Falola, Ann Genova, University of Rochester Press, New York 2005, s. 177–191.
- Vaughan Olufemi, *Nigerian Chiefs: Traditional Power in Modern Politics, 1890s–1990s*, University of Rochester Press, Rochester 2006.
- Vaughan Olufemi, *The Colonial Administration of Nigeria*, [w:] *The Oxford Handbook of Nigerian History*, eds. Toyin Falola, Matthew M. Heaton, Oxford University Press, Oxford 2022, s. 280–298.
- Wilczyński Piotr L., *Zróżnicowanie etniczno-religijne w Nigerii*, „Przegląd Geopolityczny” 2019, nr 29, s. 67–86.